

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 351.853.073.1:27-52(477)«1700/...»(045)

СЕНЧЕНКО Н.М.

Державне регулювання охорони церковних пам'яток в Україні на початку XVIII ст.

У статті висвітлено історико-правовий аспект початкового періоду діяльності владних структур у галузі охорони церковної спадщини. Визначено організаційні засади та механізми реалізації перших правових актів та їх роль у формуванні системи державної правової охорони пам'яток церковної давнини.

Ключові слова: охорона пам'яток, державно-правовий механізм, законодавчі акти, укази, розпорядження, церковні пам'ятки, Синод, Сенат, державно-церковні відносини.

Сьогодні в умовах нестабільної соціально-економічної ситуації в Україні, неминуче загострюється проблема збереження історико-культурної спадщини, зокрема, церковних пам'яток. Охорона та раціональне їх використання продовжує залишатися актуальним для вітчизняного пам'ятокознавства. Сучасні проблеми правового забезпечення охорони церковних пам'яток актуалізують необхідність наукового вивчення і врахування історичного досвіду правотворчої та практичної діяльності органів державної влади, церковного управління, наукових і громадських кіл, накопиченого за період з часу свідомої постановки питання про їх охорону на початку XVIII ст. Історико-правовий аспект початкового періоду діяльності владних структур у галузі охорони церковних пам'яток залишається маловивченим.

Феномен релігії завжди був важливим фактором розвитку людської цивілізації. Його вплив на усі сфери суспільного життя важко переоцінити, оскільки релігія – явище соціальне: вона продовжує залишатися невіддільною складовою суспільства, активно взаємодіючи з іншими її елементами. Принципова

новація державно-церковних відносин полягає у взаємодії держави і церкви як рівноправних суб'єктів, що взаємно підтримують один одного в інтересах розбудови суспільства, використовуючи потужний ресурсний потенціал церковної спадщини.

Важливо рзначити, що церковними пам'ятками вважаються не лише ті об'єкти, що створювалися безпосередньо для відправлення релігійного культу, але й ті, що виникли у результаті діяльності церкви: архітектурні споруди, твори живопису, скульптури, літературні та музичні твори (ноти, книги), церковне начиння, одяг тощо. Окрім того, до церковних пам'яток відносяться також ті об'єкти, що складають нематеріальну церковну спадщину: обряди, догматика, молитви, традиції, вчення тощо. Історико-культурне походження пам'яток церковної давнини не слід ототожнювати із формою власності на них. У ХХ ст. церковні пам'ятки були фактично вилучені, а сам інститут церкви на довгий час перестав існувати як юридична особа. Відповідно, вивчаючи церковну спадщину важливо орієнтуватися не на майновий, а на історико-культурний зв'язок об'єктів із інститутом церкви. Виявлення істотних недоліків у цій галузі допоможе уникнути їх у подальшому під час розробки правових та практичних заходів із збереження церковних пам'яток у сучасних умовах.

Законодавче регулювання охорони церковної спадщини має свою історію, еволюцію правових засобів, форм, методів його реалізації. У цьому контексті важливим є досвід Синоду, заснованого на початку ХVІІІ ст. Ініціатива імператорської влади щодо встановлення обліку і контролю над церковними пам'ятками розглядається нами на тлі усєї державної політики, одним із пріоритетних напрямків якої було реформування церковного управління. У результаті – інститут церкви посів особливе, спеціально відведене і задалегідь визначене імператором місце у політичній системі суспільства. Досягнення цієї мети було обумовлено необхідністю вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: спрямувати духовенство лише на виконання своїх безпосередніх обов'язків; відновити церковну дисципліну; підняти на належний рівень церковну освіту. Актуалізація кожного із них пов'язана із проблемами, що накопичилися у церковному управлінні та у сфері взаємовідносин церкви і держави. Їх вирішення здійснювалося разом із практичними заходами щодо встановлення державного контролю над частиною церковних пам'яток.

Реформування органів церковного управління на початку ХVІІІ ст. завершилося заснуванням «Святейшого правительствующего Синода» [1]. Згідно із Духовним регламентом, Духовна колегія стала органом влади, який замінив інститут патріаршества [2], однак слід визнати, що Синод планувався не як рівний патріарху орган влади [3]. Духовна колегія із самого початку була

включена до нової системи державного управління – до системи вже створених колегій [4]. Про що свідчать наступні обставини: по-перше, назва та порядок формування нової установи; по-друге, склад штату і назви посад; по-третє, принесення членами Духовної колегії присяги (як і в інших державних установах) а також загальний порядок діловодства. Ці факти свідчать про державний характер нового вищого органу управління церквою і, відповідно, справою охорони церковних пам'яток. Невдовзі після свого започаткування Синод почав здійснювати практичні заходи щодо збереження церковних пам'яток, що перебувала у руслі загальних державних тенденцій збереження національного історико-культурного надбання. Більшість синодальних постанов стосовно церковних пам'яток були реакцією на рішення Сенату. Однак, функції і повноваження Синоду не були чітко визначеними. Сам орган не користувався авторитетом у ієрархії церкви, принаймні на початковому етапі свого існування. Спархії, парафії, монастирі володіли значною майновою і фінансовою автономією, і Синод змушений був вибудовувати із ними відносини як із суб'єктами майнового самоврядування. Все це не сприяло плідній співпраці Синоду з іншими суб'єктами пам'яткоохоронної справи, що часто призводило до невиконання його постанов. Однак, його діяльність у галузі охорони церковних пам'яток, незважаючи на усі негаразди, має незаперечний позитивний досвід, що неодмінно повинен бути вивчений і врахований у майбутньому.

Одним із перших пам'яткоохоронних заходів, здійснених органами державної влади, можна вважати указ імператора Федора Олексійовича від 9 листопада 1680 р. (усі дати подані за старим стилем) «О подаче государю описных дел и счетных списков», який зобов'язував надати йому до 1 січня 1681 року описи під загрозою «опалы от великого государя» [5]. 13 лютого 1718 р. вийшов указ Петра I «О сдаче старинных редкостей комендантам» [6], який часто ігнорувався як шукачами скарбів так і воеводами [7], тому був продубльований подібним указом Сенату у 1721 році.

Перші нормативні акти мали спорадичний характер і регламентували державний контроль над використанням та охороною лише одного або декількох об'єктів історико-культурної спадщини. На початковому етапі законодавча ініціатива у галузі збереження пам'яток була вибірковою, і, як правило, належала верхній владі (іменні укази монарха, сенатські та синодальні укази). Такий стан справ свідчить на користь того, що у першій половині XVIII ст. у суспільстві ще не склалося чіткого розуміння значення історико-культурної спадщини, що підтверджує аналіз змісту документів кінця XVII – першої половини XVIII ст. У якості об'єктів охорони ці нормативні акти розглядали різноманітні предмети, що мали наукову, історичну, художню значущість для суспільства [8].

Однак, системної класифікації об'єктів історико-культурної спадщини довгий час не існувало. Для їх визначення застосовували такі терміни, як «предметы старины», «старинные редкости», «старые», «необыкновенные», «куриозные», «оригинальные предметы» [9].

Початок правового забезпечення охорони церковних пам'яток відноситься до початку XVIII ст. і здійснювався у загальному руслі пам'яток історико-культурної спадщини [10]. Першим побачив світ Указ Сенату «О сборе в епархиях и монастырях рукописных и печатных книг, грамот и других исторических документов и присылке их копий в Сенат». До цього вітчизняне законодавство фактично не звертало увагу на збереження церковних пам'яток. На виконання іменного указу імператора Петра I, указом Сенату від 20 грудня 1720 року, вимагалось у всіх монастирях, епархіях і соборах переписати «прежние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, такожде и исторические, рукописные и печатные книги». Губернатори, віце-губернатори і воеводи зобов'язувалися надіслати їх описи до Сенату. Черговим указом Петра I (від 12 лютого 1722 р.) вимагалось передати соборні церковні устави і ризниці разом із описовими книгами із патріаршого будинку до Синоду, а їх копії доставити до Сенату [11]. Наступний указ Петра I від 16 лютого 1722 р. зобов'язував Синод «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, хронографы ... взять ... в Синод, и для известия оные описать, и те списки оставить в библиотеке. А тех епархий и монастырей властям ... объявить, дабы они те куриозные книги объявили без всякой утайки» [12]. Для виконання цього наказу спеціально призначалися відповідальні особи із Синоду.

20 квітня 1722 р. вийшов черговий указ Петра I про відрядження до монастирів досвідчених осіб для огляду і розбору церковних старожитностей, вилучення старовинних монет, дорогоцінного каміння, іконних привісів зі старих ікон та передавання їх до Синоду. Духовне відомство зобов'язувалося викупити і залишити для зберігання у архіві Синоду варті уваги «куриозные» речі. Особливу увагу пропонувалось звернути на ті монастирі і храми, що не зазнали польського розорення і, таким чином, змогли зберегти церковні старожитності. Відрядженні особи отримали інструкції, згідно яких, вони гарантували власникам належну грошову компенсацію за вилучені предмети. Відповідні укази були розіслані для ознайомлення в усі епархії [13].

Участь Синоду у формуванні нормотворчої бази з охорони церковних пам'яток у першій половині XVIII ст. полягала у підготовці указів, розпоряджень, постанов, здійсненні практичних заходів та контролю за їх виконанням. Одним із перших був вищезгаданий указ Синоду від 19 січня 1722 р. Наступним норматив-

ним актом був указ відомства від 6 березня 1722 року, яким синодальний ризничний зобов'язувався прийняти за описом і ретельно зберігати «Соборное изложение», ризничну казну, книги і речі синодальної ризниці (колишньої патріаршої) [14]. Книга «Соборное изложение» (1667 р.) була доставлена до Синоду, де з неї зроблено дві копії і віддано для зберігання до синодального архіву. Лише у 1789 р. оригінал повернули до синодальної ризниці [15].

15 липня 1722 р. вийшов черговий указ Синоду, обумовлений необхідністю пошуку оригіналу рукописної книги «Стоглава» (збірника постанов церковного собору 1551 р.), оскільки з'явилася значна кількість копій, що істотно відрізнялися між собою. Указом вимагалось здійснювати пошук у бібліотеках, архівах, типографії, у відомих колекціонерів, бібліотекарів з метою збереження її у архіві Синоду [16]. Духовне відомство намагалось, максимально використовуючи наявний кадровий потенціал, контролювати виконання своїх указів. Так, 26 травня 1725 р. вийшов черговий указ Синоду про надання відомостей про зняті зі старих ікон привіси, про «старинные замечательные вещи», що вилучені із єпархій, монастирів та церков і про заборону надалі знімати іконні оклади та вилучати інші цінні речі. Сенат від 18 травня 1725 р. повідомив Синод, що із деяких монастирів і церков вилучені ікони, оклади, «древняя церковная посуда» були переплавлені в злитки, а вилучені дзвони забрано і розпродано. Такий стан справ змусив імператорську владу вимагати від Синоду надіслати до Сенату відомості (на виконання першого наказу Петра I від 12 лютого 1722 р.) про наявність відібраних іконних привісів згідно описів та список відповідальних за їх охорону осіб. Вимагалось також звірити наявні відомості з попередніми описовими книгами. Відповідно до другого наказу (від 20 квітня 1722 р.) вимагалось надати відомості: із яких єпархій, монастирів і церков старовинні речі надіслано до Синоду, що є в наявності і що продовжує використовуватися на місцях. Уся подана інформація повинна бути звірена із попередніми описовими книги. Крім того, заборонялася практика зняття окладів з ікон. Відомості про всі вилучені речі вимагалось надіслати і до Сенату. Єпархії, що не надали інформацію змушені були невідкладно надіслати їх до Синоду із наступним наданням копій до Сенату. Наказ зобов'язував обер-прокурора Синоду О.П. Баскакова оглянути і переписати також патріаршу ризницю, звірити із описовими книгами 1721 р. і надати їх для перевірки відповідальним особам. Відсутні предмети розшукувати у соборах, монастирях, приватних колекціях тощо. Усі відомості доставлялися у термін, визначений Генеральним регламентом. У разі невиконання наказу відповідальні особи штрафувалися [17].

Розглянуті нормативні документи свідчать про те, що перші кроки з охорони церковних пам'яток мали спорадичний характер. Однак, прослідкову-

ється тенденція до об'єднання зусиль Сенату і Синоду із реалізації відповідних указів і розпоряджень. Слід відзначити також зародження суспільного інтересу до історико-культурної спадщини [18]. Поступово зростає розуміння важливості охорони культурного надбання і необхідності використання його інформаційного потенціалу [19]. Влада узаконувала збереження цінних предметів церковного вжитку. Однак, стан деяких старовинних храмових споруд, монументального розпису в храмах вимагав кращого: старі будівлі зносилися і перебудовувалися; фрески та ікони переписувалися і поновлювалися, часто втрачаючи свій первинний вигляд [20]. На дану проблему Петро I звернув увагу церковних ієрархів відповідним указом від 11 травня 1722 року, яким вимагалось: у містах старовинні кам'яні церкви лагодити або знову зводити виключно з дозволу Синоду [21]. Аналіз змісту документу дає підстави стверджувати про більш виважений підхід до охорони церковних пам'яток, зокрема вперше піднімається проблема охорони пам'яток храмової архітектури. Звертається увага на те, щоб будь-які перебудови або ремонти храмових споруд або будівництво нових відбувалися лише під наглядом і з дозволу духовного відомства. Справа охорони пам'яток ставиться під контроль державного органу, що передбачало як відповідальність так, певною мірою, і контроль за станом пам'яток церковної архітектури [22].

У цьому контексті цікаве розпорядження Синоду від 20 травня 1726 року, у якому піднімається питання про необхідність вжиття заходів щодо відновлення зруйнованого кам'яного шатра соборної церкви, у результаті чого почали руйнуватися стіни храму. З метою припинення подальшого руйнування Синод прийняв рішення – побудувати нову церкву, а все інше негайно полагодити за рахунок монастиря. Оскільки наявних коштів недостатньо, Синод звернувся до імператорської влади за підтримкою [23]. Наступний указ Синоду від 8 червня 1730 р. вимагав підготувати відомості про старожитності, що знаходяться у соборах і потребують лагодження. 31 серпня 1730 р. черговий указ Синоду вимагав: синодальному обер-прокуророві О.П. Баскакову звірити наявні церковні предмети з описовими книгами 1721 р. та підготувати звіт із поясненнями про причини відсутності предметів та списки відповідальних за їх збереження осіб, «и что сверх тех описных книг в прибыли означится, и давно ль то построено и кем, о том показать ... с изъяснениями ... подать в св. Синод немедленно» [24].

Окремо слід розглянути розпорядження Синоду від 11 червня 1733 р. стосовно зберігання у соборі хреста і панікадила, власноруч виготовлених імператором Петром I, про які, зокрема, зазначалося: «а ... те ... вещи, яка важно-го куриоза достойне, и должно иметь их в крайнем бережении, и чтоб ныне

целость тех вещей описать и о крепком их хранении ... обязать» [25]. Текст документу свідчить, що відповідні заходи спрямовані на охорону зазначених предметів більшою мірою як меморіальних ніж церковних пам'яток. Власне, це перший документ духовного відомства, що узаконував охорону меморіальних пам'яток, не вирізняючи їх із загального руслу пам'яток церковної давнини.

Недостатнє врахування багатьох аспектів охорони пам'яток церковної спадщини позначалося на тому, що значна кількість розпоряджень, указів, постанов мали обмежений характер. Однак, з часом справа охорони церковних пам'яток поступово набуває системного і виваженого характеру. Випадкові укази поступово замінюються довгостроковими із відповідним контролем та подальшими звітами відповідальних осіб. Слід зазначити, що нагальною проблемою у галузі охорони пам'яток було часте невиконання указів і постанов органів влади. Протягом першої половини XVIII ст. зазначена проблема періодично виникала: церковними пам'ятками часто нехтували, інколи – розкрадали. Синод продовжував вивчати недоліки та готувати відповідні розпорядження для їх усунення, які часто містили вимоги фіксувати пам'ятки у особливих книгах, регулярно контролювати і надавати відповідну інформацію до духовного відомства про стан предметів старовини.

Таким чином можна констатувати, що у першій половині XVIII ст. було закладене законодавчо-нормативне підґрунтя з охорони історико-культурної спадщини в цілому, і церковних пам'яток, зокрема. Основними напрямками діяльності у першій половині XVIII ст. були: облік архівних справ, історичних документів, рукописів; збір «куриозних» і особливо цінних предметів; контроль за перебудовою та реставрацією архітектурних споруд, що мали історичну, символічну або художню цінність. Разом з тим, потрібно відзначити, що в першій половині XVIII ст. ще не існувало державної правової охорони культурної спадщини як системи.

Джерела та література

1. Рункевич С.Г. Учреждение и первоначальное устройство Святейшего правительствующего Синода (1721–1725 гг.) // История русской церкви под управлением Святейшего Синода. Т.1. – СПб. : Типография А.П. Лопухина, 1900. – С. 102.
2. Кедров Н.И. Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого – М. : Тип. МГУ, 1886. – 244 с. – С. 95.
3. Закржевский А.Г. Святейший Синод и русские архиереи в первые десятилетия существования «церковного правительства» в России. – СПб. : Нестор. – 2000. – № 1.
4. Верховской П.В. Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент. – Ростов-на-Дону, 1916. – Т. 1–2.
5. Указ именной, объявленный разным приказам памятями «Об описи дел в приказах и о подаче государю описных книг и счетных списков» от 9 ноября 1680 г. // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т. 2. – № 842.

6. Указ Петра I «О сдаче старинных редкостей комендантам» от 13 февраля 1718 г. // ПСЗ. – Т. 5. – № 3159.
7. Формозов А.А. Русское общество и охрана памятников культуры. – М., 1990. – С. 9.
8. Указ именной, данный воеводам переяславским «О бережении остатков кораблей, галер и яхт» от 7 февраля 1722 г. // ПСЗ. – Т. 6. – № 3903.
9. Михеева И.В. К проблеме формирования понятия «памятники истории и культуры» в законодательстве Российской империи // Законодательная техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : Сб. статей : В 2 т. / Под ред. В.М. Баранова. – Нижний Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 530–531.
10. Комарова И.И. История законодательства по охране памятников архитектуры и культуры в России XVIII начала XX века. (Историко-правовой аспект). – М., 1989. – 56 с.
11. Указ именной, объявленный князем Меншиковым Сенату «Об отдаче Соборных церковных уставов и ризниц из Патриаршего дома в Синод и об отдаче серебряных вещей на Денежные дворы весом» от 12 февраля 1722 г. // ПСЗ. – Т. 6. – № 3907.
12. Указ именной, объявленный из Сената «О присылке из всех епархий и монастырей древних рукописных летописей и подобных книг в Москву в Синод» от 16 февраля 1722 г. // ПСЗ. – Т. 6. – № 3908.
13. Указ Петра I «О посылки в монастыри знающих людей для разбора на иконах привесов, с тем чтобы находящиеся в числе их хорошие каменя, монеты и другие старые вещи были представлены в св. Синод» от 20 апреля 1722 г. // ПСПиР. – Т. 2 (1722). – № 552.
14. Указ св. Синода «О поручении синодальному ризничому Филагрию принять по описи и тщательно хранить Соборное изложение, ризничную казну, всякие книги и разные вещи бывшей патриаршей, ныне синодальной ризницы» от 6 марта 1722 г. // ПСПиР. – 1872. – Т.2 (1722). – № 461.
15. Описание дел и документов, хранящихся в архиве святейшего Синода. – СПб., 1868. – Т. I. – № 343.
16. Указ св. Синода «О тщательном разыскании подлинной рукописной книги Стоглава и о присылке оной, буде отыщется, в св. Синод, для хранения в его архиве» от 15 июля 1723 г. // ПСПиР. – Т. 3 (1723). – № 1074.
17. Указ Синода «О предоставлении ведомостей о привесах, снятых со святых икон, и о старинных замечательных вещах, доставленных из монастырей и церквей, и о воспрещении снимать со святых икон оклады и прочее церковное имущество» от 26 мая 1725 г. // ПСПиР. – Т. 5. – № 1555.
18. Указ Сената «О присылке в Монастырскую палату из присутственных мест примечательных вещей» от 4 августа 1732 г. // ПСЗ. – Т. 8. – № 6144.
19. Гаврилов А.В. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности // Вестник археологии и истории. – СПб., 1886. – Вып. VI. – С. 51–73.
20. Данилов И. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II. // Вестник археологии и истории. – СПб., 1886. – Вып. 6. – С. 1–50.
21. Указ Петра I «О разрешении починять и вновь строить каменные церкви с дозволения св. Синода» от 11 мая 1722 г. // ПСПиР. – Т.2 (1722). – 1872. – № 662.
22. Руководственные для православного духовенства указы Святого Синода 1723–1878. – СПб., 1879. – № 86.
23. Определение св. Синода «О внесении в Верховный тайный совет мнения св. Синода об отнесении расходов по сооружению зданий и исправлениям в Воскресенском ... монастыре на счет государственных доходов» от 20 мая 1726 г. // ПСПиР. – Т.5 (1725–1727). – 1881. – № 1788.
24. Указ св. Синода «Об освидетельствовании во всех московских соборах церковной утвари по описным книгам, составленным в 1725 г. обер-прокурором св. Синода г. Баскаковым» от 31 августа 1730 г. // ПСПиР. – Т.7 (1730–1732). – 1890. – № 2371.
25. Определение св. Синода «Об описании креста и паникадила, собственноручной работы Петра I» от 11 июля 1733 г. // ПСПиР. – Т.8 (1733–1734). – 1898. – № 2276.

Сенченко Н.Н. Государственное регулирование охраны церковных памятников в Украине в начале XVIII в.

В статье проанализирован историко-правовой аспект начального периода деятельности властных структур в области охраны церковного наследия. Определены организационные основы и механизмы реализации первых правовых актов и их роль в формировании государственной системы правовой охраны церковных памятников.

Ключевые слова: охрана памятников, государственно-правовой механизм, законодательные акты, указы, распоряжения, церковные достопримечательности, Синод, Сенат, государственно-церковные отношения.

Senchenko N.M. State regulation of the protection of ecclesiastical monuments in Ukraine in the early 18 century

The article analyzes the historical and legal aspects of the initial period of power structures operations to protect the church heritage. In these research were defined institutional framework and mechanisms of realization the first regulation acts and their role in the formation of the state system of legal protection religious monuments.

Key words: protection of monuments, state-legal mechanism, legislation, decrees, orders, church attractions, Synod, Senate, state-church relations.

Подано до друку: 12.11.2016 р.

УДК 94(477.51–25)«192»

НЕПОТЕНКО І.В.

**Слецький монастир у Чернігові у 1920-х рр.:
діяльність в умовах становлення радянської
влади**

Стаття присвячена діяльності одного з монастирських комплексів Чернігова – Слецького – у перше десятиліття існування радянської влади. Охарактеризовано особливості функціонування монастирської садиби в умовах формування та складання радянської моделі життя міста та його мешканців.

Ключові слова: Слецький монастир, Успенська церква, антирелігійна політика, трансформація.

Чернігів – одне з найдавніших міст України, оповите багатомістовою історією, та один з її духовних осередків. На його території донині збереглося п'ять храмів домонгольських часів з невичерпними й досі прихованими сторінками історичної пам'яті минулого, що вирізняє його з-поміж інших міст. Серед них Успенський собор – головний храм Слецького монастиря, який, разом із монастирським комплексом, є архітектурно-історичною перлиною Чернігова.

Історія монастиря знайшла своє відображення у наукових студіях, присвячених вивченню загальної його історії. Дослідники зосередили увагу на розгляді створення Слецького монастирського комплексу, його архітектурних особливостях та окремих віхах функціонування [1], а також археологічних